

І.М. Пивоварчик

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Перед сучасною українською психологічною наукою постає цілий ряд питань, пов'язаний з вивченням особливостей становлення особистості в умовах політичних, економічних та соціальних змін у період європейської інтеграції нашої держави. Особливу ланку серед актуальних проблем займає дослідження гендерних та вікових особливостей становлення особистості та самосвідомості. Різні аспекти означеної проблеми виступили предметом вивчення як вітчизняних учених – К.О.Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, О.О. Бодальов, О.В.Киричук, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясіцев, С.Л.Рубінштейн, В.В.Столін, А.Г. Спіркін, так і закордонних – У.Джеймс, Р.Кеттел, А. Маслоу, К.Роджерс, Е.Еріксон, З.Фрейд та багатьох інших.

Складність і багатогранність особистісних змін у ранньому юнацькому віці, їх визначальна роль в процесі подальшого розвитку особистості обумовлює актуальність обраної нами теми дослідження: „Гендерні особливості особистісного самовизначення та формування Я-концепції в ранньому юнацькому віці”.

Мета дослідження — визначити особливості Я-концепції та особистісного самовизначення у ранньому юнацькому віці з урахуванням статі.

Об'єкт дослідження: особистісна сфера юнаків і дівчат у віці 15-16 років.

Предмет дослідження: особливості Я-концепції та особистісного самовизначення в юнаків та дівчат.

Для досягнення мети у процесі дослідження вирішувалися наступні завдання:

1. Провести аналіз теоретико-емпіричних досліджень та визначити основні напрями та підходи до дослідження феномена Я-концепції та особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці.

2. Встановити на підставі запровадженого аналізу співвідношення понять Я-концепції та особистісного самовизначення.

3. Визначити необхідний набір адекватних психологічних методик, що дозволяють оцінити Я-концепцію і процес становлення особистісного самовизначення в ранній юності.

4. Організувати і провести емпіричне дослідження Я-концепції та особистісного самовизначення в юнаків та дівчат у віці 15-16 років.

5. Розкрити особливості Я-концепції та особистісного самовизначення в юнаків і дівчат у порівняльному аспекті.

Результати багатьох проведених досліджень свідчать, що вчення про свідомість і самосвідомість складає методологічну основу вирішення не тільки

багатьох найважливіших теоретичних питань, але й практичних задач психології у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості.

Здатність до самосвідомості й самопізнання – виняткове надбання людини, яка у своїй самосвідомості усвідомлює себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії, і стає в безпосереднє відношення до самого себе. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе, що сполучена з особистою оцінкою та позначається терміном “Я-концепція”.

Я-концепція виникає в людини у процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час, як таке, що піддається внутрішнім коливанням і змінам, психічне надбання. Періодом виникнення свідомого Я, незважаючи на поступове формування окремих його компонентів, вважається підлітковий і ранній юнацький вік. Багато вчених-психологів [1, 2, 3, 5 та ін.] вказують на ранню юність як на критичний період формування самосвідомості особистості та розглядають її розвиток як центральний психічний процес перехідного віку.

Ріст самосвідомості й інтересу до власного Я в підлітків веде до змін у характері становлення і структурі Я-концепції. У ранньому юнацькому віці (15-17 років) у межах становлення якісно нового рівня самосвідомості відбувається формування стійкого уявлення про себе. До 16-17 років виникає особливе, унікальне особистісне новоутворення свідомого Я, що у психологічній літературі позначається терміном „самовизначення”.

Узагальнення результатів чисельних досліджень [1-5 та ін.] дозволило визначити співвідношення понять Я-концепції та особистісного самовизначення.

–Я-концепція (як динамічна система уявлень про себе, сполучена з їх оцінкою) є чинником процесу особистісного самовизначення.

–У Я-концепцію юнака самовизначення входить як єдина змістова система узагальнених уявлень про світ і про себе, формуюча внутрішню позицію дорослої людини.

–Внутрішня позиція, яка складає новоутворення Я-концепції, зумовлює ставлення людини до реальності, довколишніх, самого себе і моделює його майбутнє місце в суспільстві у вигляді життєвого плану або життєвої програми.

У практичній частині дослідницької роботи було проведено вивчення гендерних аспектів особистісного самовизначення та формування Я-

концепції в ранній юності з метою виявлення особливостей цих двох психологічних феноменів на практиці.

Дослідження проводилося в 2007 році в загальноосвітніх школах м. Одеси. Вибірку склали учні 10-х класів: юнаків (60), дівчат (60) у віці 15-16 років.

З метою вирішення поставлених завдань були використані наступні методи: комплекс методів психологічної діагностики; методи первинної і вторинної статистичної обробки даних; порівняльний аналіз.

Усі методики проводилися в один день, що дозволяло виключити вплив тимчасових ситуаційних факторів. Для підвищення мотивації до участі в дослідженні з метою одержання достовірних результатів, було запропоновано (можливість) анонімно приймати участь (у цьому випадку вказувалася тільки стать випробуваного).

Означенні організаційні заходи дозволили підвищити вірогідність отриманих результатів.

Для діагностування Я-концепції, зокрема когнітивної (образ Я), оцінної та поведінкової складових, було використано наступний психологічний інструментарій: методика «Особистісний диференціал» (ОД), методика «Полярні профілі» (ПП) та методика міжособистісних відносин Т.Лірі.

Когнітивна складова Я-концепції виявлялась за допомогою методики «Особистісний диференціал» (двадцять одна особистісна якість) і за трьома факторами (Оцінки, Сили та Активності). Методика «Полярні профілі», що дозволяє оцінити шістнадцять особистісних якостей, надала

можливість більш повно вивчити змістові характеристики образу Я. Методика Т.Лірі дозволила провести більш поглиблену діагностику тих характеристик образу Я, які стосуються міжособистісних відносин. Оцінка уявлення про себе утворюється за вісьмома шкалами, що відповідають восьми типам відносин до довколишніх: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядкований, залежний, дружельюбний, альтруїстичний.

Оцінна складова Я-концепції виявлялась за фактором оцінки (методика «Особистісний диференціал»), що відображає рівень самоповаги.

Поведінкова складова Я-концепції досліджувалася за допомогою вивчення установок особистості, що знайшли відображення в показниках за шкалами «Домінування – Підпорядкування» і «Дружелюбність – Агресивність» (методика Т.Лірі). Крім того, деякі характеристики Я-концепції за методикою «Полярні профілі» припускають оцінку своєї поведінки.

Для виявлення розходжень у змісті образу Я юнаків і дівчат ми застосовували *t-критерій Стьюдента*, що використовується для порівняння вибірових величин, що належать до двох сукупностей даних, і для вирішення питання про те, чи відрізняються середні значення статистично вірогідно одне від одного.

Після первинної обробки даних діагностики за методикою «Особистісний диференціал» і підрахунку *t-критерію* ми одержали наступні результати (див. табл. 1)

Таблиця 1

Середні значення за методикою ОД і *t-критерій*

№	Назва шкали	Середні значення			t-критерій
		дівчини	юнака	Δ	
1	фактор Оцінки	11	15,5	13,25	6,6□
2	фактор Сили	5,05	10,35	7,7	6,7*
3	фактор Активності	5,05	10,35	7,7	6,3□

Примітка: а) число ступенів волі 20; б) □ - при рівні значущості 0,001.

У результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що представники групи випробуваних характеризуються адекватним рівнем самоповаги, усвідомленням себе як особистості. Також спостерігається формування вольових сторін особистості, їх усвідомлення самими випробуваними. Крім того, встановлено, що у групі переважає кількість екстравертованих випробуваних. За отриманим даним було встановлено, що юнаки характеризуються високим рівнем самоповаги, вони більш схильні себе усвідомлювати як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик, у певному смислі задоволені собою. Результати дослідження за фактором Оцінки свідчать, що всі юнаки сприймають себе як особистість.

Вони більш упевнені в собі, незалежні, схильні розраховувати на свої сили у важких ситуаціях (Фактор *Сили*). Юнаки оцінюють себе як більш товариських, імпульсивних.

У той же час, дівчата навпаки, більш критично ставляться до себе, виявляють певну незадоволеність своєю поведінкою, рівнем досягнень. За показниками фактора Сили в них відмічається недостатній рівень самоконтролю, нездатність дотримуватися прийнятої лінії поведінки, спостерігається значна залежність від зовнішніх обставин і оцінок. У дівчат також виявляється певна пасивність, спокійні емоційні реакції та переважна інтровертованість.

Після первинної обробки результатів діагностики за

методикою «Полярні профілі» і підрахунку t-критеріїв Стьюдента для груп юнаків і дівчат за кожною шкалою, було одержано наступні результати (див. табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення за методикою ПП і t-критерій

№	Назви шкал	Середні значення			t-критерій
		дівчини	юнака	Δ	
1	відвертість	7,7	6,95	7,325	2,03****
2	інтелект	7,4	6,7	7,05	1,7
3	емоц. стійкість	6,95	6,3	6,625	1,38
4	домінування	7,35	7,5	7,425	-0,33
5	імпульсивність	6,05	5,85	5,95	0,43
6	совісність	7,9	6,35	7,125	3,5**
7	сміливість	7,0	6,95	6,975	0,11
8	м'якість	7,0	6,05	6,525	2,1****
9	підозрілість	5,6	6,15	5,875	-1,25
10	непрактичність	6,15	6,05	6,1	0,2
11	дипломатичність	5,75	5,45	5,6	1,3
12	спокій	6,65	7,4	7,025	3,95*
13	схильність до нового	7,25	6,85	7,05	0,83
14	незалежність	6,85	7,0	6,925	-0,33
15	самоконтроль	7,5	6,25	6,875	2,7***
16	збудженість	7,2	5,6	6,4	3,48**

Примітка:

1. Число ступенів волі 20;
2. * — при рівні значущості 0,001;
3. ** – при рівні значущості 0,01;

4. *** – при рівні значущості 0,02;
5. **** — при рівні значущості 0,05;
6. ***** — при рівні значущості 0,10.

У результаті аналізу первинних даних за методикою «Полярні профілі» виявлено провідні особистісні риси, за якими характеризують себе юнаки та дівчата в ранньому юнацькому віці. Більшість випробовуваних групи визначають себе як домінуючих, відкритих, совісних, інтелектуальних, схильних до нового.

За даними методики «Полярні профілі» дівчата схильні наділяти себе такими рисами як відвертість, щирість, високий рівень контролю і самоконтролю,

совісність. У них також спостерігається висока нормативність поведінки. Вони вважають себе більш чуттєвими, ніж юнаки. У той же час, юнаки оцінюють себе більш спокійними, консервативними та домінуючими, ніж дівчата.

Після первинної обробки отриманих результатів за методикою міжособистісних відносин Т.Лірі та порівняння середніх величин за t-критерієм Стьюдента було одержано наступні дані (див. табл. 3)

Таблиця 3

Середні значення і t-критерій за методикою Т.Лірі

№	Назва шкали	Середні значення			t-критерій
		дівчини	юнака	Δ	
1	авторитарність	7,7	6,7	7,2	1,75
2	егоїстичність	4,3	6,65	5,4	4,53*
3	агресивність	5,2	5,8	5,5	-1,2
4	підозрілість	4,4	4,7	4,5	-0,57
5	підпорядкованість	4,15	3,7	3,95	0,98
6	залежність	4,5	4,9	4,7	-0,83
7	дружелюбність	7,1	6,9	7	0,48
8	альтруїстичність	6,1	4,8	5,5	2,6**
ДП	домінування-підпорядкування	4,48	4,34	4,41	0,24
ТА	дружелюбність - агресивність	2,96	0,65	1,8	2,67□□

Примітка: а) число ступенів волі 20; б) * - при рівні значущості 0,001; в) ** - при рівні значущості 0,02.

Як свідчать результати, отримані за даними методики Т.Лірі для випробованої групи провідним є домінуючий тип відносин, він характеризується

впевненістю в собі, впертістю і наполегливістю. Для юнаків характерна також схильність до суперництва та егоїстичні риси характеру. Юнаки виявляють суттєву

енергійність та критичність стосовно усіх соціальних явищ і довоколишніх. Але в той же час має місце довірливість і м'якість. Стосовно дружельності – юнаки прагнуть допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслуговувати визнання та любов, вони товариські та виявляють дружельність у відносинах.

За даними методики Т.Лірі можна стверджувати, що для дівчат характерна впевненість у собі, але вони не обов'язково мають бути лідерами, вони орієнтовані на себе та мають егоїстичні риси. Дівчата також критично ставляться до соціальних явищ та довоколишніх. Вони більше пасивні аніж активні. Спостерігається скромність, поступливість, емоційна стриманість, слухняність у виконанні своїх обов'язків. Дівчата більш конформні, м'які, довірливі, схильні до захоплення довоколишніми, ввічливі, очікують допомогу і пораду. Вони дружельні, дотримуються умовностей і правил "хорошого тону", свідомо конформні. Дівчата

оцінюють себе відповідальними до людей, виявляють співчуття та турботу.

Вивчення особистісного самовизначення як психологічного явища припускає наявність певних критеріїв для оцінки його змісту, тих показників, за якими ми можемо судити про успішність-неуспішність його протікання. У зв'язку з тим, що особистісне самовизначення в ранній юності має ціннісно-змістову природу; ми для визначення характерного змісту системи цінностей і напряму саморозвитку сучасних юнаків і дівчат використовували методику ціннісних орієнтацій М.Рокича та методику "тип психологічного удосконалення".

При обробці одержаних даних за методикою ціннісних орієнтацій і для надання більш системного вигляду результатам дослідження ми склали таблицю результатів діагностики за методикою ціннісних орієнтацій М.Рокича (див. табл.4).

Таблиця 4

Результати діагностики за методикою ціннісних орієнтацій М.Рокича

№	Цінності	Кількість виборів			% вибору		
		усього	юнаки	дівчата	усього	юнаки	дівчата
1	родина	105	54	51	28,5	30	27
2	гроші	69	39	30	19	22	16
3	друзі	57	27	30	16	15	16
4	робота	54	24	30	15	13	16
5	кар'єра	30	12	18	8	7	10
6	пізнання	21	9	12	6	5	6
7	задоволення	18	12	6	5	7	5
8	саморозвиток	9	-	9	2	-	3
9	щастя інших	6	3	3	1,5	2	2

За результатами методики встановлено, що для даної групи випробуваних характерна така ієрархія трьох провідних цінностей: родина, гроші, друзі. Першу рангову позицію як у дівчат, так і в юнаків займає цінність щасливого сімейного життя, духовної і фізичної близькості з коханою людиною; другу позицію посідає цінність матеріально забезпеченого життя (гроші); третю – наявність гарних і вірних друзів. Подальше ранжування цінностей відповідало такому порядку: робота, кар'єра, пізнання, задоволення, саморозвиток і на останньому місці – щастя інших.

Отримані данні говорять про те, що системи ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат не мають значимих відмінностей.

Наступною методикою, яка доповнює попередню, ми обрали методику Тип психологічного удосконалення. Ця методика відображає прагнення пошуку себе і вибір життєвих доріг так чи інакше сполучений з формуванням цілей саморозвитку і самореалізації.

Після обробки даних ми одержали наступні результати (див. табл.5)

Таблиця 5

Результати діагностики за методикою тип психологічного удосконалення

№	ТПУ	Кількість виборів			% вибору		
		усього	юнаки	дівчата	усього	юнаки	дівчата
1	Стати твердіше разом з усіма (зробити світ сильніше)	18	9	9	15 %	15 %	15 %
2	Утвердитися самому у більш м'якому оточенні	84	39	45	70 %	65 %	75 %
3	Пом'якшити свою натуру, допомагаючи утвердитися іншими	9	6	3	7,5 %	10 %	5 %
4	Стати м'якшим разом з усіма (зробити світ добрішим)	9	6	3	7,5 %	10 %	5 %

За результатами даної методики можна стверджувати, що в дівчат і юнаків раннього юнацького віку на особистісне самовизначення суттєвий вплив здійснює тенденція утвердитись у своїх очах, в очах інших, усвідомити своє місце в житті й самого себе як суб'єкта відносин з довколишніми, визначитись як особистість.

За допомогою цієї методики ставилося за мету визначити спрямованість саморозвитку, удосконалення людини, її провідну тенденцію. Після обробки даних було отримано такі результати: головною тенденцією для даної групи випробуваних становила спрямованість — утвердитись самому в більш м'якому оточенні. Наступною за значущістю була тенденція стати твердішим разом з усіма, тобто зробити світ сильнішим. Останні дві тенденції — пом'якшити свою натуру, допомагаючи утвердитись іншим і стати м'якшим разом з усіма (зробити світ добрішим) — поділили останнє третє місце.

Таким чином, всі наведені результати дають підстави зробити наступні висновки:

1. Показано, що в сучасній психологічній науці проблема гендерних особливостей особистісного самовизначення та формування Я-концепції в ранньому юнацькому віці займає одне із провідних місць в теорії та практиці. Водночас теоретико-методологічні засади, які б дозволяли виявити їх взаємовплив на повноцінне формування особистості, недостатньо визначені.

2. Уточнено розуміння феноменів особистісного самовизначення та Я-концепції в ранньому юнацькому віці та визначено їх співвідношення: по-перше, Я-концепція (як динамічна система уявлень про себе, сполучена з їх оцінкою) є чинником процесу особистісного самовизначення; по-друге, в Я-концепцію юнака самовизначення входить як єдина змістова система узагальнених уявлень про світ і про себе, формуюча внутрішню позицію дорослої людини; по-третє, внутрішня позиція, яка складає новоутворення Я-концепції, обумовлює відношення людини до реальності, довколишніх, самого себе і моделює його майбутнє місце в суспільстві у вигляді життєвого плану або життєвої програми.

3. Показано, що з метою найбільш адекватного вивчення означеної проблеми доцільно використання таких методик як Особистісний диференціал, методика Полярні профілі та методика міжособистісних відносин Т.Лірі. За допомогою цих методик ми оцінювали такі складові Я-концепції як

когнітивна (образ Я), оціночна та поведінкова. Для діагностування особистісного самовизначення були застосовані методика ціннісних орієнтацій М.Рокича та методика Тип психологічного вдосконалення. Означені методики дозволили виявити певні показники особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці.

4. Практичне вивчення гендерних особливостей проблеми особистісного самовизначення та формування Я-концепції в ранньому юнацькому віці за допомогою методів психологічної діагностики, статистичної обробки та порівняльного аналізу надали можливість встановити певні тенденції у становленні обох феноменів. Стосовно Я-концепції було визначено, що провідним типом відносин постає авторитарний, який базується на таких провідних особистісних якостях як домінування, відкритість, інтелект та схильність до нового. Адекватний рівень самоповаги, привабливості та симпатії характеризує оціночну складову. За отриманими результатами поведінкову складову можна характеризувати як помірно адаптивну.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що особистісне самовизначення в ранній юності детерміноване певною ієрархією цінностей: для дівчат – родина, гроші, робота, друзі, кар'єра..., а для юнаків – родина, друзі, гроші, робота, кар'єра..., яка обумовлює ставлення до навколишнього, до інших, до себе, складає основу світогляду і ядро мотивації життєвої позиції.

Крім того, основною тенденцією випробуваної групи можна назвати прагнення утвердитись у більш м'якому довколишньому. Другу позицію, але набагато нижчу за значенням посідає тенденція теж утвердитись, але разом з усіма.

5. З'ясовано, суттєві розходження в особливостях самовизначення та формуванні Я-концепції в юнаків та дівчат за такими показниками як: фактор оцінки, фактор сили, фактор активності, відкритість, совісність, м'якість, спокій, самоконтроль, збудженість, егоїстичність, альтруїстичність, дружелюбність-агресивність.

Основні гендерні розбіжності становлення особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці відзначені за такими п'ятьма шкалами: прагнення утвердитись у більш м'якому довколишньому, прагнення пом'якшити свою натуру, допомагаючи утвердитись іншим і прагнення стати м'якшим разом з усіма, а також пізнання і задоволення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии, – 1988. – №2.

2. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения // Вопросы психологии, – 1994. – №3.

3. Прихожан А.М. К анализу генезиса самосознания в подростковом и раннем юношеском возрасте // Воспитание, обучение и психическое развитие. – М., 1984. – С.76-88.

4. Осницкий А.К. Умения саморегуляции в

профессиональном самоопределении учащихся // Вопросы психологии. – 1992. – №№1,2.

5. Петровский А.В. К проблеме самоопределения личности в группе. – М.,1972. – С.149-154.

Подано до редакції 28.03.08

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема личностного самоопределения и формирования Я-концепции в раннем юношеском возрасте. Установлено, что процесс личностного самоопределения и

формирование Я-концепции детерминирован системой ценностей и имеет свою специфику для юношей и девушек.

SUMMARY

The article presents the problem of personal self-determination and formation of I-concept at early youth age. It is established, that the process of self-

determination and formation of I-concept is stipulated by the system of values, and has specific features for boys and girls.